

ΓΕΡΜΑΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

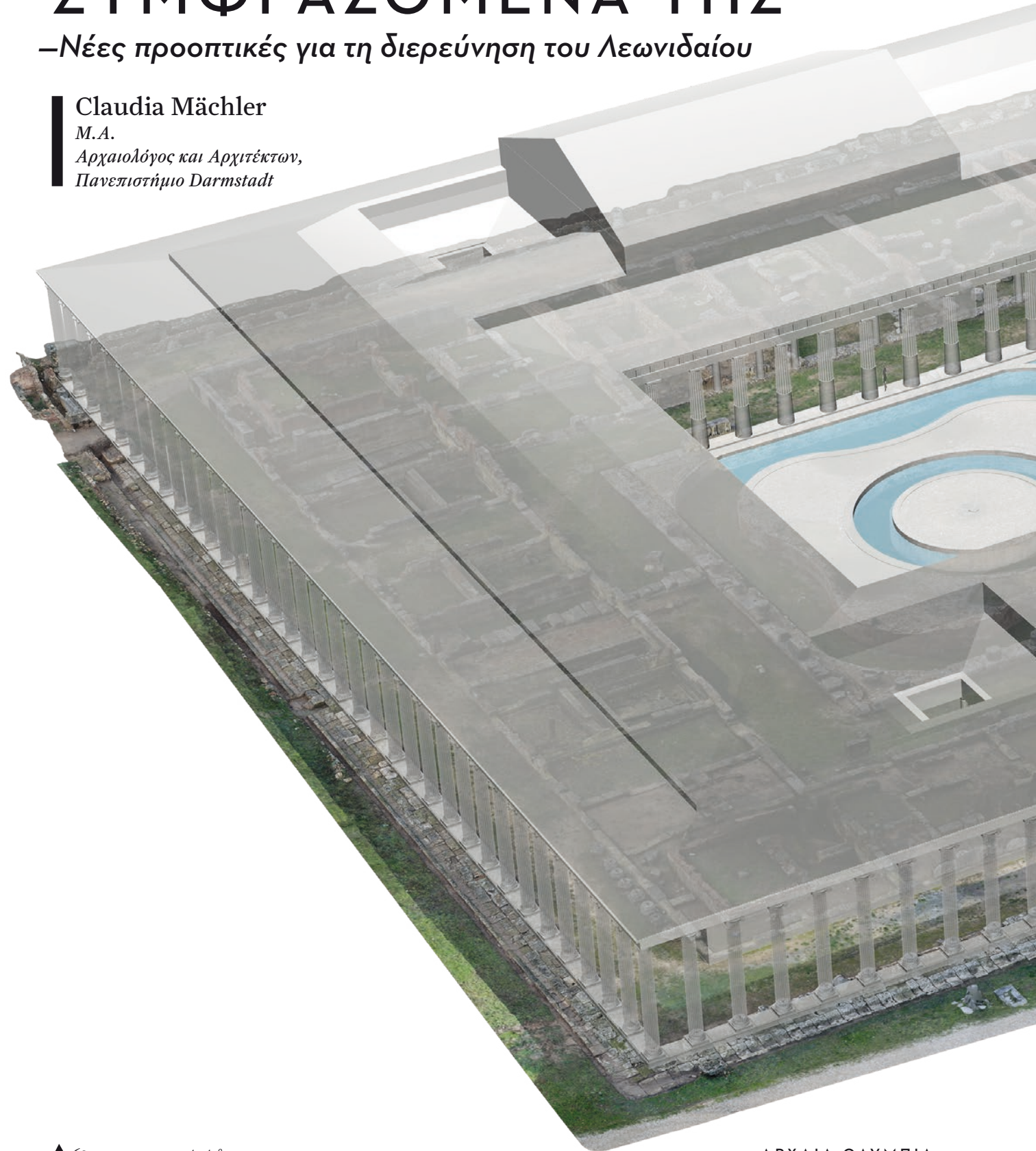
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΑ ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΑ ΤΗΣ

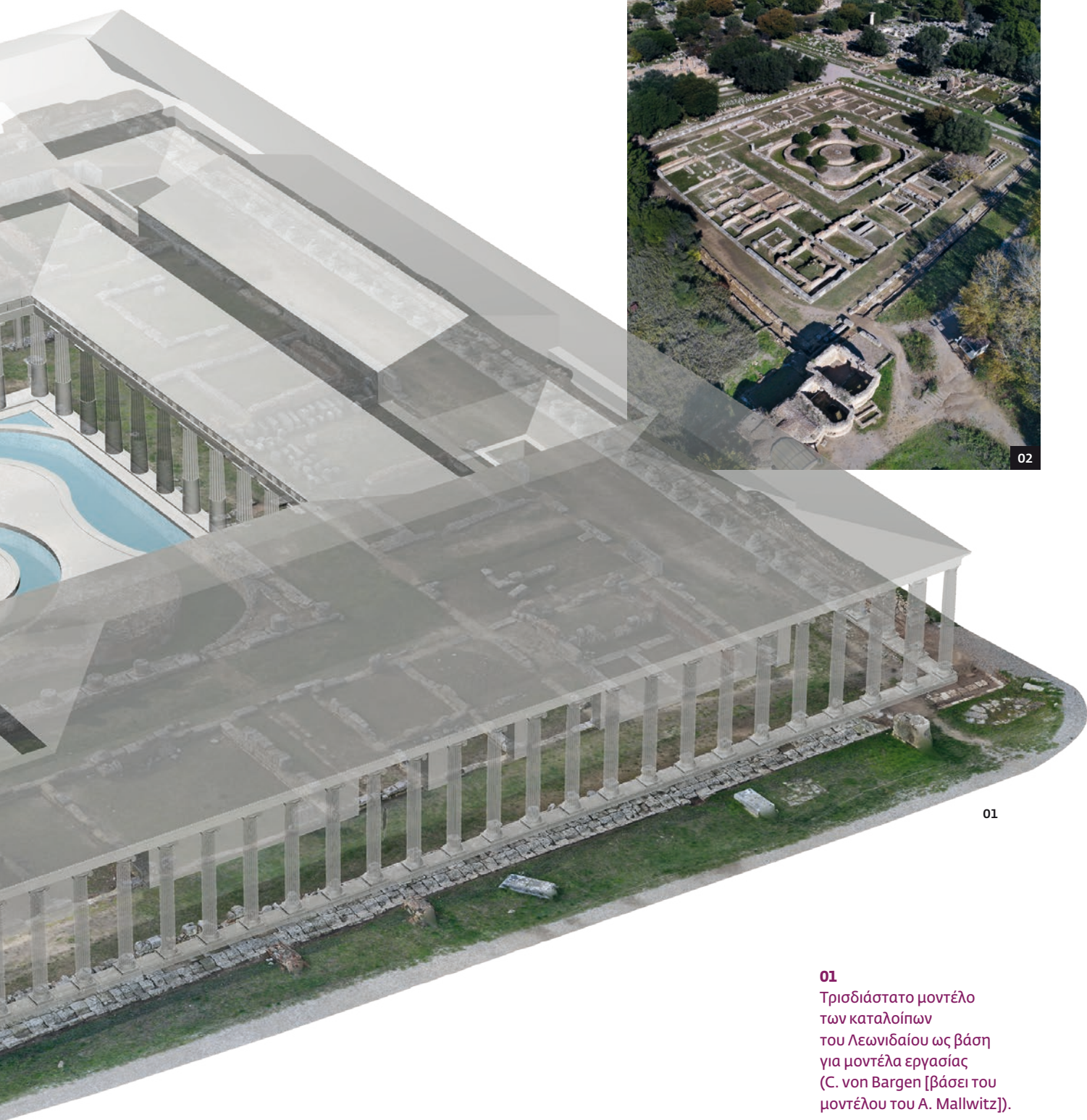
—Νέες προοπτικές για τη διερεύνηση του Λεωνιδαίου

Claudia Mächler

Μ.Α.

Αρχαιολόγος και Αρχιτέκτων,
Πανεπιστήμιο Darmstadt

01

01
Τρισδιάστατο μοντέλο των καταλοίπων του Λεωνιδαίου ως βάση για μοντέλα εργασίας (C. von Barger [βάσει του μοντέλου του A. Mallwitz]).

02
Άποψη του Λεωνιδαίου από τα νοτιοδυτικά. Στο βάθος η Άλις. Αεροφωτογραφία (Σ. Γεσαφίδης).

ΓΥΡΩ ΣΤΟ 330/320 Π.Χ. ΚΤΙΣΤΗΚΕ ΣΤΑ ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΑ ΤΗΣ Άλτεως το Λεωνίδαίον, ένα κοσμικό κτίριο που στην αρχαιότητα λειτουργούσε ως ξενώνας και χώρος συμποσίων. Το κτίσμα, του οποίου το εμβαδόν ξεπερνά τα 6.000 τ.μ., οφείλει το όνομά του στον Λεωνίδα από τη Νάξο, που το ανέγειρε ιδίοις πόροις.

Κτισμένο επί της Πομπικής Οδού, απέναντι ακριβώς από την Πομπική Πύλη (Παυσ., 5.15.2), το Λεωνίδαίον με τη μεγαλοπρεπή εξωτερική του κιονοστοιχία ήταν ένα ορόσημο που διέκρινε από μακριά όποιος προσέγγιζε την Ολυμπία από τον νότο. Με τις ιωνικές στοές που πλαισίωναν περιμετρικά τις όψεις του, το κτίριο ανοιγόταν στον αρχαίο επισκέπτη προσκαλώντας τον να σταθεί για λίγο στον ίσκιω των κιονοστοιχιών του. Στο εσωτερικό του οι διάφορες αίθουσες, διαμορφωμένες γύρω από την ευρύχωρη εσωτερική αυλή, φιλοξενούσαν ιδιωτικές και κοινωνικές συναντήσεις ενός κύκλου ανθρώπων της ανώτερης τάξης, μακριά από τη φασαρία και το ζωηρό πηγαϊνέλα στους υπόλοιπους χώρους του ιερού.

Μια αίσθηση του αλλοτινού μεγαλείου του οικοδομήματος δίνουν ακόμη και σήμερα τα σωζόμενα κτιριακά κατάλοιπα (εικ. 3). Όμως, ποια ήταν η αρχική όψη του κτιρίου; Ποιες αλλαγές γνώρισε κατά τη διάρκεια της ζωής του, που ξεπέρασε τα 500 χρόνια, και πώς εντάσσονται αυτές στα συνολικά συμ-

φραζόμενα του ιερού; Με αυτά και άλλα ερωτήματα ασχολείται η νέα μελέτη που διερευνά την ιστορία της αρχιτεκτονικής του Λεωνίδαίου, την οποία θα παρουσιάσουμε εκτενέστερα σε αυτό το άρθρο.

ΠΩΣ ΞΕΚΙΝΗΣΑΝ ΟΛΑ

Με τις μεγάλες ανασκαφές των ετών 1875–1881 αρχίζει και η ιστορία της διερεύνησης του Λεωνίδαίου. Τότε αποφασίστηκε οι έρευνες να επεκταθούν μέσω μιας δοκιμαστικής τομής στον ανεξερεύνητο ακόμα νοτιοδυτικό τομέα της Ολυμπίας, όπου στις 29 Μαΐου του 1879 αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα μιας ιωνικής στοάς (εικ. 4), η οποία αργότερα έμελλε να αποδειχθεί ότι ανήκε στο Λεωνίδαίον.

Με το πέρας των ανασκαφών είχε αποκαλυφθεί πλήρως το βόρειο μισό του κτιρίου, ήταν γνωστή η γενική διεύθυνση της κάτοψης, ενώ και η ταύτιση του οικοδομήματος επετεύχθη το 1886 χάρη στην εύρεση της κτητορικής επιγραφής¹. Τα αποτελέσματα αυτής της πρώτης ερευνητικής περιόδου παρουσιάστηκαν υποδειγματικά από τον αρχιτέκτονα Richard Borrmann το 1892 στον δεύτερο μεγάλο τόμο για την Ολυμπία².

Το κτίριο αποκαλύφθηκε πλήρως το 1954–1956 (εικ. 5)³. Τα αποτελέσματα των ερευνών επρόκειτο να δημοσιευτούν σε δύο μονογραφίες: μία για τα αρχαιολογικά ευρήματα και μία

03

Άποψη από το περιστύλιο του Λεωνίδαίου προς τα βορειοανατολικά. Στο βάθος ο Κρόνιος λόφος (Τ. Kühnel).

04

Σχέδιο σχετικό με την αποκάλυψη της δυτικής ιωνικής κιονοστοιχίας του Λεωνίδαίου (Αρχιτεκτονική Έκθεση 35/IV [W. Dörpfeld, 29.05.1879]).

για την ιστορία της αρχιτεκτονικής του κτιρίου⁴. Τη δεύτερη θα την έγραφε ο Alfred Mallwitz, τότε αρχιτέκτονας και μετέπειτα διευθυντής των ανασκαφών. Παρά τις σημαντικές (συμπληρωματικές) έρευνες, ο ίδιος ο Mallwitz δεν πρόλαβε να παρουσιάσει μια εκτεταμένη έκθεση, όπως ούτε και ο Klaus Herrmann, ο οποίος, ως διάδοχος του Mallwitz, μέχρι λίγο πριν από τον θάνατό του προσέφερε πολλά στην περαιτέρω διερεύνηση του Λεωνοδαίου⁵.

ΤΙ ΓΝΩΡΙΖΟΥΜΕ ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ

Στην περιοχή όπου κτίστηκε το Λεωνοδαίον γύρω στο 330/320 π.Χ. (εικ. 2), υπήρχαν από τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. μεμονωμένα προγενέστερα κτίρια⁶, τα οποία ωστόσο εγκαταλείφθηκαν υπέρ αυτού του υψηλού γοήτρου οικοδομικού προγράμματος. Ο Ξενώνας και οι αίθουσες συμποσίων στεγάστηκαν έτσι σε ιδανική θέση, πάνω ακριβώς στην Ιερά Οδό (Πανσ., 5.25.7)⁷, που συνέδεε από τα δυτικά την πόλη της Ήλιδος με το ιερό.

Σε αυτήν τη θέση κλειδί, από τοπογραφική άποψη, το Λεωνοδαίον ανεγέρθηκε σε έκταση 81,16x74,82 μ. (εικ. 6). Οι βάθους 5 μ. ιωνικές στοές είχαν στη βόρεια και τη νότια πλευρά 37 κίονες, στην ανατολική και τη δυτική 34, ύψους περίπου 5,55 μ. Σε αυτούς στηρίζονταν τα επιστύλια όπου είχε χαραχτεί η κτητορική επιγραφή (εικ. 9). Στα επιστύλια εδραζόταν

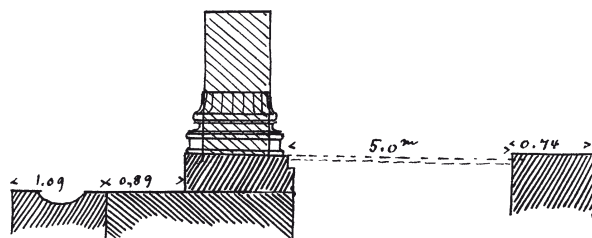
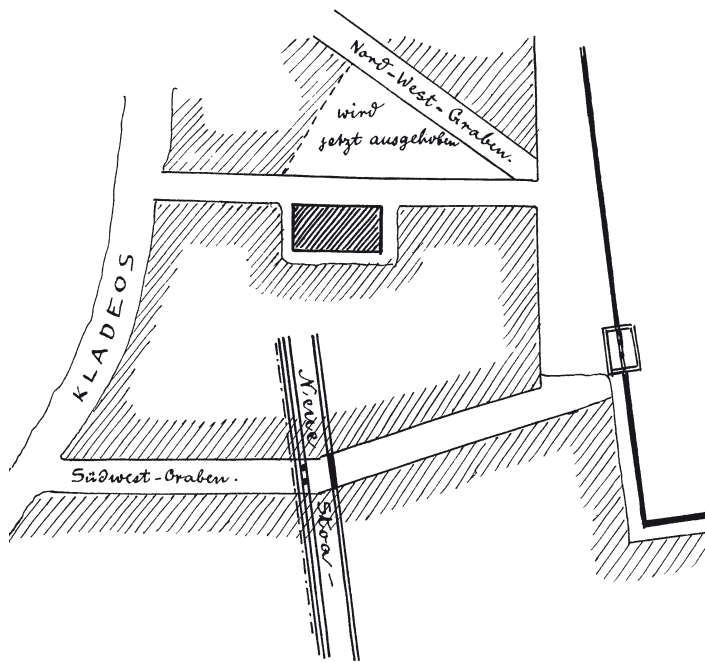
απευθείας το γείσο, το οποίο έφερε σίμη με ανάγλυφες έλικες, υδρορρόες με μορφή λεοντοκεφαλής και ακροκέραμα με ανθήμια.

Στο εσωτερικό του κτιρίου ήταν διαμορφωμένα τέσσερα σύνολα δωματίων γύρω από μια περιστυλή αυλή με περιμετρικό διάδρομο η οποία συνδεόταν με την εξωτερική κιοανοστοιχία μέσω δύο κεντρικών εισόδων, μία στη βόρεια και μία στη νότια πλευρά. Στην αρχική εσωτερική διαρρύθμιση διακρίνουμε ένα αξιοσημείωτα κανονικό σύστημα δωματίων διατεταγμένων το ένα δίπλα στο άλλο με σαφώς ορισμένες διαστάσεις. Τη βασική ενότητα σχημάτιζαν εδώ μικρά τετράγωνα δωμάτια τα οποία, με μήκος πλευράς περίπου 4,80 μ., προσφέρονταν για την τοποθέτηση επτά κλινών⁸. Η δυτική πτέρυγα του κτιρίου τονίζονταν έναντι των άλλων χάρη στο μεγαλύτερο βάθος της και διαιρούνταν σε έξι μεγάλες επίσημες αίθουσες διαστάσεων 9,60x10 μ., καθεμία από τις οποίες διέθετε δική της προθάλαμο. Με βάση τον αριθμό των κλινών στις αναπαραστάσεις του, το Λεωνοδαίον προσέφερε χώρο για περίπου 300 επισκέπτες συνολικά⁹.

Στο κέντρο του οικοδομήματος υπήρχε αυλή με πλευρές μήκους σχεδόν 30 μ. Κάθε πλευρά της πλαισιωνόταν από 12 δωρικούς κίονες ύψους περίπου 5 μ., που είχαν τέτοια απόσταση μεταξύ τους ώστε στο τρίγλυφο να διαμορφώνεται ένα σύστημα τριών αξόνων. Πάνω από το γείσο υπήρχε περιμε-

03

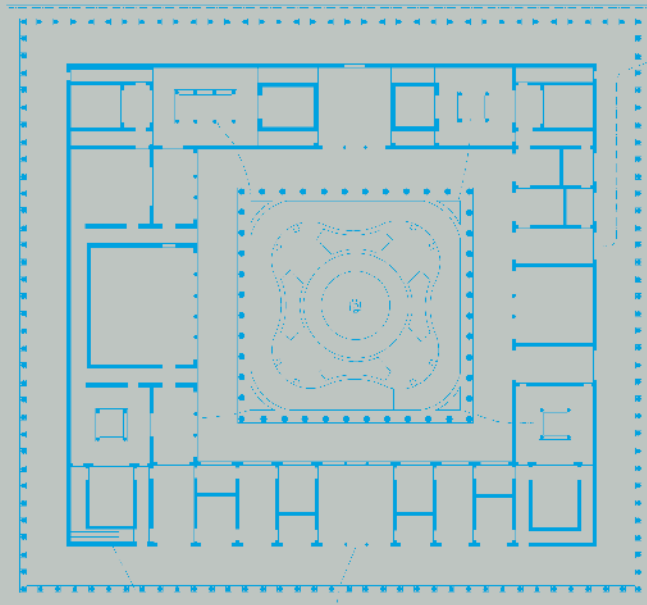
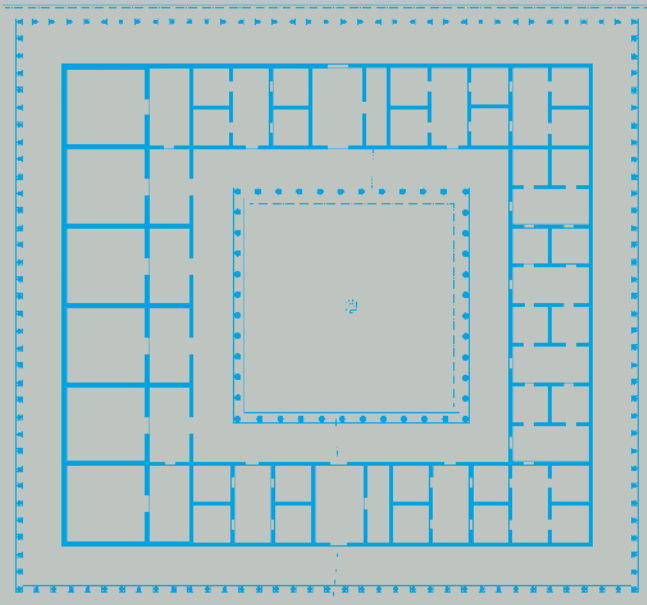

Profil.

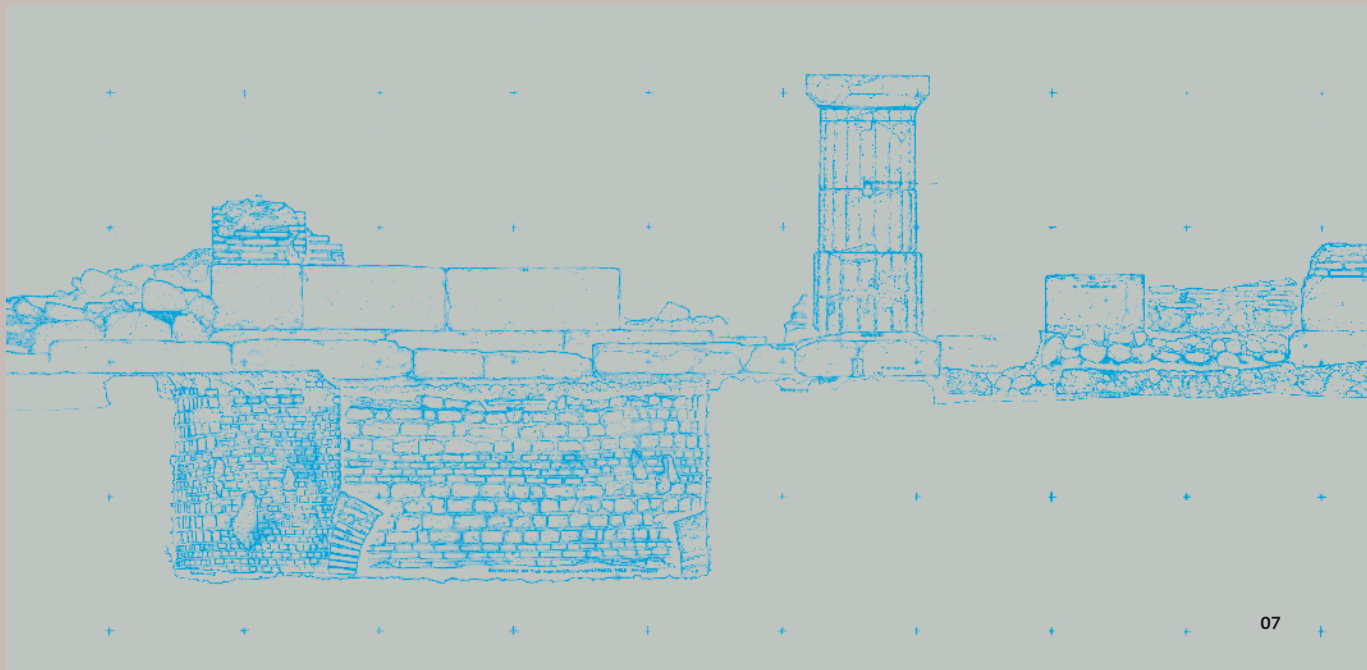
04

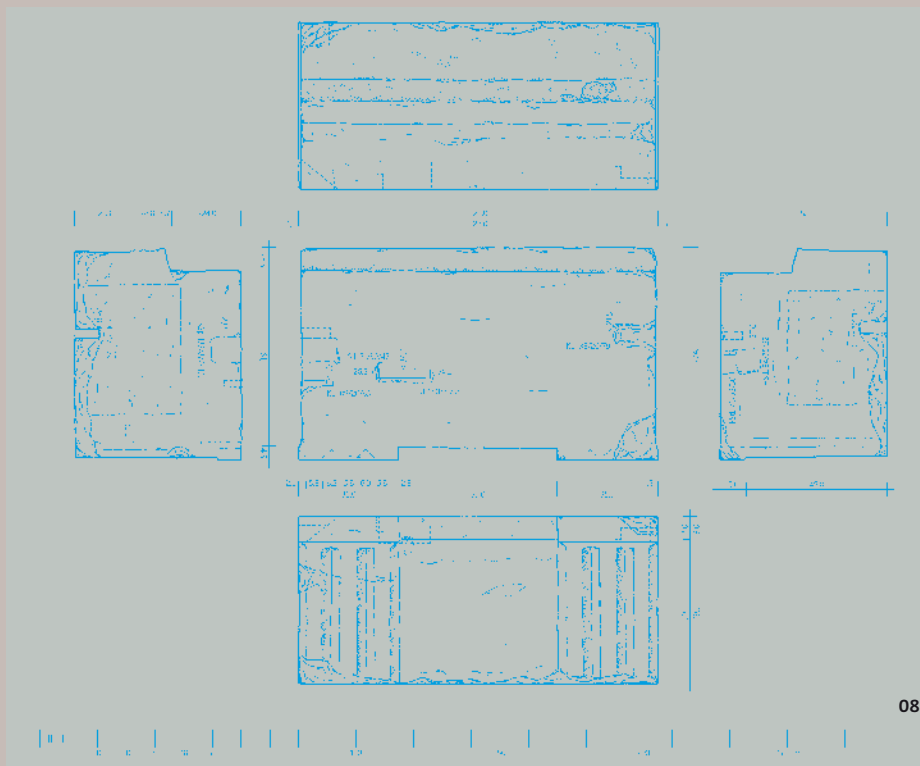
05

06

07

08

09

05

Το Λεωνιδαίον πριν από την έναρξη των ανασκαφών του 1954–1956. Τα αρκετών μέτρων στρώματα φερτών υλικών, που δεν περιείχαν ευρήματα, απομακρύνθηκαν ήδη το 1953 (H.-V. Herrmann, D-DAI-ATH-Olympia-3139).

06

Το Λεωνιδαίον. Σχηματικές απεικονίσεις κατόψεων (σε κλίμακα 1:1250) του ελληνικού οικοδομήματος (αριστερά) και της ρωμαϊκής ανακατασκευής (δεξιά) (C. Mächler).

07

Τομή F-F', απόσπασμα από την πρωτότυπη αποτύπωση του κτιρίου, σχέδιο με μολύβι (πρωτότυπο, σε κλίμακα 1:20) (C. Mächler).

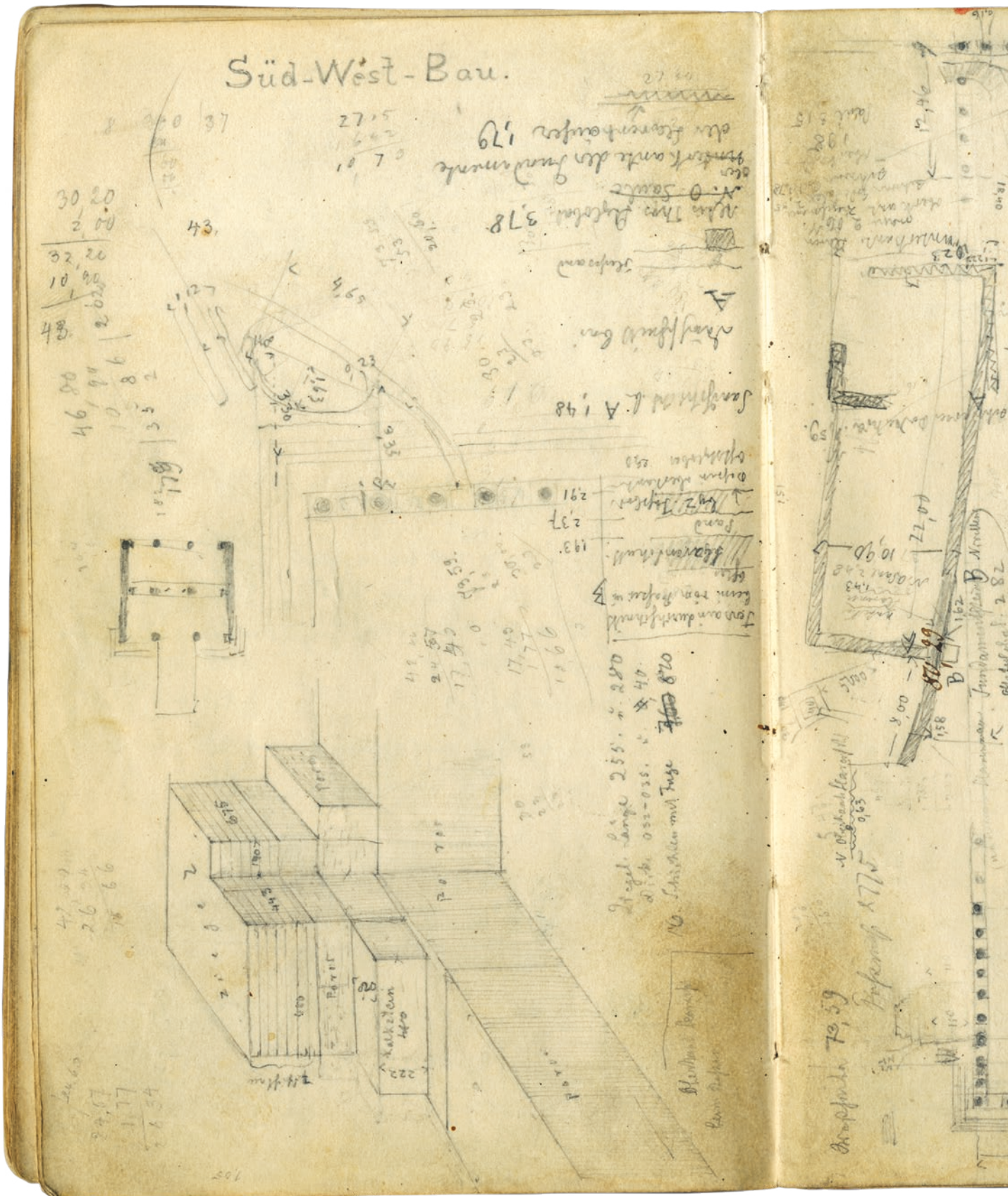
08

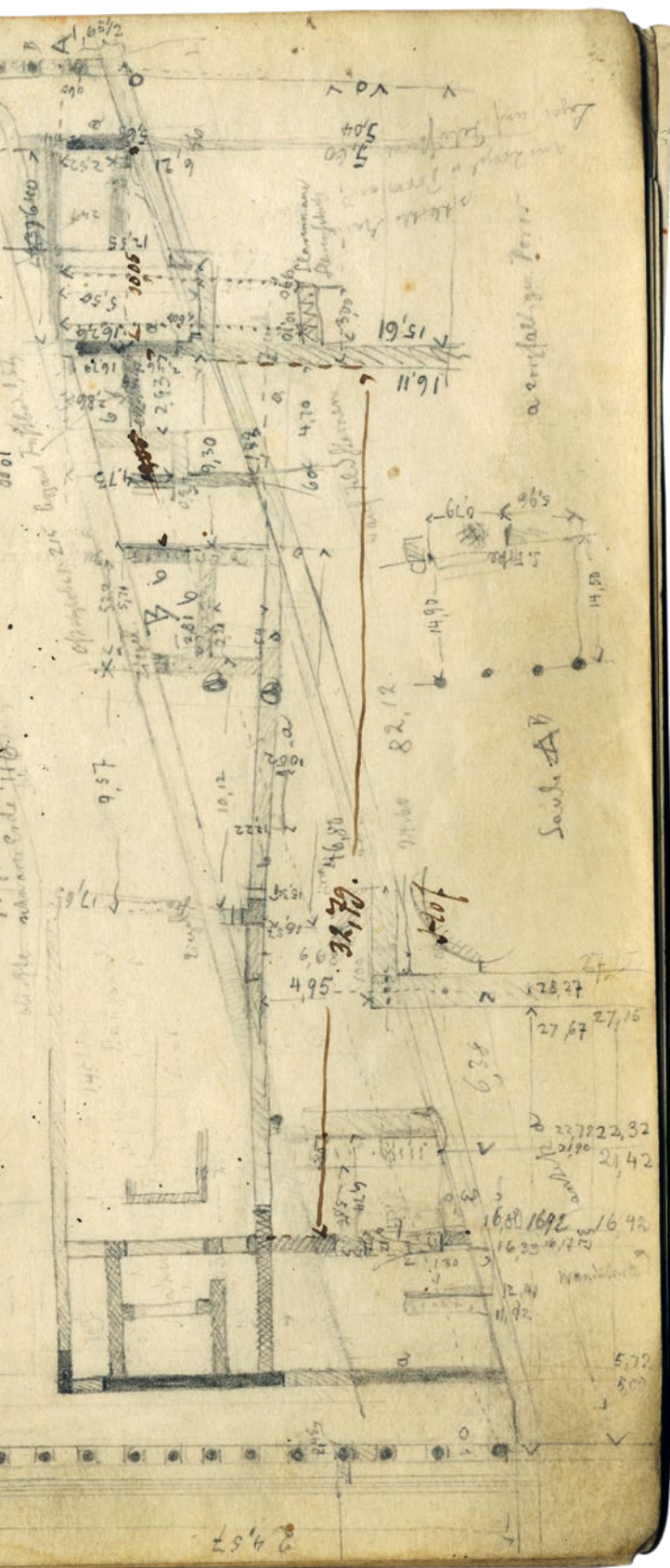
Λίθος τρίγλυφου, αρ. κατ. Κ6, τελικό σχέδιο περασμένο με μελάνη (πρωτότυπο, σε κλίμακα 1:10) (C. Mächler).

09

Η συμπληρωμένη αναθηματική επιγραφή (C. Mächler).

Σημειωματάριο του Richard Borrmann. Απόσπασμα με καταγραφή των κτιριακών καταλοίπων που βρέθηκαν στο νοτιοδυτικό όρυγμα και σημειώσεις σχετικά με τη στρωματογραφία (R. Borrmann, Σημειωματάριο 1879/80 LXI).

τρικά η ίδια σίμη με τους έλικες που κοσμούσε και την εξωτερική στέγη.

Κατά τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική περίοδο (εικ. 6) διαμορφώθηκε στην αυλή περίτεχνος κήπος με νερά, νησίδες και γεφυράκια. Οι εργασίες ανακατασκευής, όμως, δεν περιορίστηκαν σε αυτόν, αλλά τροποποιήθηκε και η διάταξη των χώρων σύμφωνα με τα πρότυπα των ρωμαϊκών επαύλεων και ανακτόρων¹⁰. Στο δυτικό τμήμα, τα δύο μεσαία δωμάτια ενοποιήθηκαν σε μια επιβλητική αίθουσα, το αντίστοιχο της οποίας ήταν μια λίγο μικρότερη κεντρική αίθουσα στην ανατολική πλευρά. Έτσι, ανάμεσα στις εισόδους και αυτές τις αίθουσες δημιουργήθηκαν τέσσερα σύνολα δωματίων, το καθένα εκ των οποίων ανοιγόταν σε αίθριο.

Στο πρώτο τρίτο του 3ου αιώνα μ.Χ. (220/230 μ.Χ.) πραγματοποιήθηκε μερική αναδιάρθρωση. Ανοίγματα μεγάλου πλάτους σφραγίστηκαν ή σμικρύνθηκαν και η μεγάλη δυτική αίθουσα χωρίστηκε πάλι σε δύο ξεχωριστά δωμάτια¹¹. Λίγο αργότερα μεγάλα τμήματα του κτιρίου καταστράφηκαν και η χρήση επικεντρώθηκε εφεξής ως επί το πλείστον στη νοτιοδυτική πλευρά του συγκροτήματος¹². Έπειτα από μισή και πλέον χιλιετίδα, το κάποτε τόσο μεγαλοπρεπές Λεωνιδαίον εγκαταλείπεται. Ό,τι ήταν αξιοποιήσιμο από το οικοδομικό υλικό του βρήκε χρήση στο μεγάλο οχυρωματικό τείχος και σε άλλα νεότερα κτίσματα.

ΟΙ ΝΕΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Αν και υπάρχουν ήδη πλούσιες γνώσεις για την ιστορία αυτού του οικοδομήματος, πολλά ερωτήματα παραμένουν ανοιχτά, είτε επειδή δεν μπόρεσαν να απαντηθούν από τις έως σήμερα έρευνες είτε επειδή δεν έχουν τεθεί καν.

Η διαπίστωση αυτή αποτέλεσε την αφετηρία του τρέχοντος προγράμματος, το οποίο για πρώτη φορά εφαρμόζει στην ανάλυσή του τις μεθόδους της ιστορικής αρχιτεκτονικής έρευνας και επανεξετάζει σε ένα ευρύτερο πλαίσιο τα πάνω από 2.000 ετών αρχαία κατάλοιπα. Οι παρατηρήσεις αρκετών γενεών διακεκριμένων αρχαιολόγων, αρχιτεκτόνων και ερευνητών της αρχιτεκτονικής αποτελούν πολύτιμη βοήθεια για τις εργασίες μελέτης του προγράμματος.

Ωστόσο, το γεγονός ότι οι γνώσεις μας για το Λεωνιδαίον έχουν μακρά ιστορία κρύβει και έναν κίνδυνο. Κι αυτός είναι ότι καταλήγουμε μέσω της επανάληψης σε φαινομενικά ασφαλή συμπεράσματα, τα οποία εμποδίζουν την αντικειμενική ματιά στο κτίριο. Η βασική αρχή της ιστορικής αρχιτεκτονικής έρευνας, η θεώρηση του κτισμένου αντικειμένου ως ιστορικής πρωτογενούς πηγής, ισχύει, για τον λόγο αυτό, σε ιδιαιτέρως μεγάλο βαθμό και για το Λεωνιδαίον.

Προκειμένου να κάνει τις πηγές του να «μιλήσουν», το ερευνητικό πρόγραμμα χρησιμοποιεί ένα ευρύ φάσμα μεθόδων, που εκτείνονται από το απλό σχέδιο στο χέρι μέχρι τις πιο σύγχρονες ανέπαφες μεθόδους καταγραφής. Το σημαντικότερο εργαλείο, όμως, παραμένει το κριτικό βλέμμα του ερευνητή, ο οποίος μελετά το κτίριο *in situ* και αποφασίζει ποιες μέθοδοι υπόσχονται τις περισσότερες απαντήσεις στα κύρια ερευνητικά ερωτήματα. Για το Λεωνιδαίον, αποδείχτηκε καταλλήλότερος ένας συνδυασμός αφενός διαφόρων μεθόδων αποτύπωσης και αφετέρου μελέτης αρχείων και διενέργειας στοχευμένων δοκιμαστικών τομών.

11

Ανάγλυφο τρισδιάστατο μοντέλο των σημερινών κτιριακών καταλοίπων του Λεωνιδαίου (Σ. Γεσαφίδης – C. Mächler).

12

Βόρεια παρειά της δοκιμαστικής τομής στη νοτιοδυτική γωνία της αυλής του Λεωνιδαίου (S. Distler).

11

12

Με κλασικό σχέδιο στο χέρι έγινε η λίθο προς λίθο, ακριβής όσον αφορά τις αλλοιώσεις αποτύπωση της κάτοψης και των τομών του κτιρίου (σε κλίμακα 1:20) (εικ. 7). Αυτή η χρονοβόρα μέθοδος επιλέχθηκε επειδή δεν υπήρχε υλικό αποτύπωσης τέτοιας ακρίβειας, το οποίο είναι απαραίτητο για την επιστημονική αποτίμηση.

Σε έναν κατάλογο συγκεντρώθηκαν για πρώτη φορά όλα τα διάσπαρτα στο ιερό αρχιτεκτονικά μέλη και τα σημαντικά κομμάτια τεκμηριώθηκαν σε σχέδια κλίμακας 1:1/2/5/10 (εικ. 8). Με βάση αυτά και σε συνδυασμό με τα *in situ* ευρήματα μπορέσαμε να αποκτήσουμε μια πολύ πιο λεπτομερή εικόνα της αρχιτεκτονικής εξέλιξης του κτιρίου απ' ό,τι είχε καταστεί δυνατόν ως σήμερα.

Η δισδιάστατη τεκμηρίωση συμπληρώθηκε από ένα τρισδιάστατο μοντέλο που βασίστηκε στη φωτογραμμετρία (σε κλίμακα 1:50) (εικ. 11). Αυτό αποτελεί τη βάση της χαρτογράφησης και την αφετηρία για τα μοντέλα εργασίας και αναπαράστασης του χώρου (εικ. 1), ενώ παράλληλα συμπληρώνει τα σχέδια στο χέρι όπου αυτό είναι απαραίτητο.

Ένα ακόμη εργαλείο για την τεκμηρίωση του κτιρίου είναι ένας πίνακας (*Raubuch*), στον οποίο συγκεντρώνονται όλες οι γνωστές πληροφορίες σχετικά με το Λεωνιδαίο και, εκτός από την απεικόνιση και την περιγραφή των υφιστάμενων καταλοίπων, περιλαμβάνει όλες τις αρχαιακές πηγές. Οι τελευταίες έχουν μεγάλη αξία ως προς την τεκμηρίωση, αφού όχι σπάνια αποτελούν τις μοναδικές μαρτυρίες για στοιχεία που

σήμερα έχουν χαθεί ανεπιστρεπτί (εικ. 10). Η κριτική τους αξιολόγηση είναι επομένως θεμελιώδους σημασίας, ειδικά σε σημεία του κτιρίου που σήμερα παραμένουν ασαφή ή δεν είναι πλέον ορατά. Επιπλέον, η διερεύνηση του αρχαιακού υλικού, που έγινε για πρώτη φορά, προσφέρει τη βάση και για την ενασχόληση με το κτίριο υπό το πρίσμα της ιστορίας της επιστήμης.

Χάρη στη στοχευμένη χρήση των μεθόδων που περιγράψαμε έγινε εφικτή για πρώτη φορά έπειτα από σχεδόν 150 χρόνια ερευνών η αντικειμενική αρχιτεκτονική τεκμηρίωση των καταλοίπων κατά την οποία το κτίριο αποτυπώθηκε στην ολότητά του. Με βάση αυτήν την τεκμηρίωση αναπτύχθηκαν σχέδια αναπαράστασης και έτσι μπόρεσε να διερευνηθεί ξεχωριστά η ιστορία του σχεδιασμού, της οικοδόμησης και των χρήσεων του Λεωνιδαίου.

Οι βεβαιωμένες οικοδομικές φάσεις δείχνουν την εξέλιξη του κτιρίου κατ' αρχάς ως μια σχετική διαδοχή μεμονωμένων κατασκευαστικών προγραμμάτων που εφαρμόστηκαν σε αυτό. Επειδή για μια ιστορική κατάταξη χρειάζεται να διασαφηνιστεί και η απόλυτη χρονολόγηση αυτών των προγραμμάτων, εκτός από τις συγκριτικές μελέτες έγιναν δοκιμαστικές τομές (εικ. 12)¹³. Η ιστορία των οικοδομικών αλλαγών του Λεωνιδαίου ανακτήθηκε έτσι στο πλαίσιο της σχετικής και της απόλυτης εξέλιξής της.

Εφόσον με αυτόν τον τρόπο καταφέραμε από τα αταξινόμητα κτιριακά κατάλοιπα που είχαμε μπροστά μας να φτάσουμε

και πάλι σε μια διαφοροποιημένη εικόνα των μεμονωμένων φάσεων του οικοδομήματος και της ιστορίας του, δημιουργήθηκαν και οι προϋποθέσεις για την ένταξή του σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Εδώ δεν ενδιαφέρει μόνο η λειτουργία του κτιρίου στα συμφραζόμενα του ιερού, αλλά και η σημασία του Λεωνιδαίου για την αρχαία αρχιτεκτονική και οικοδομική ιστορία. Πολλά επιπλέον ερωτήματα, όπως για παράδειγμα σχετικά με την επανάχρηση του οικοδομικού υλικού, την οργάνωση των μεγάλων εργοταξίων ενώ ο χώρος παρέμενε σε λειτουργία ή την αντιμετώπιση των ερειπίων σε ένα από τα σημαντικότερα πανελλήνια ιερά, μπορούν τώρα για πρώτη φορά να εξεταστούν με βάση ένα ευρύ υλικό¹⁴.

Ενώ η αξιολόγηση του εκτενούς συνόλου δεδομένων δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, η επιλεγμένη μέθοδος μελέτης της ιστορίας του οικοδομήματος αποδεικνύεται εξαιρετικά εποικοδομητική. Έτσι, μπορέσαμε ήδη να θέσουμε υπό αμφισβήτηση ή να αντικρούσουμε σημαντικές θεωρίες παλαιότερων

δημοσιεύσεων και να προβούμε σε μια επαναξιολόγηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Η δοκιμαστική τομή στο νοτιοδυτικό άκρο της αυλής απέδωσε, πέραν αυτού, μια εντελώς νέα βάση χρονολόγησης για τις αλλαγές που υπέστη το Λεωνιδαίον κατά τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους. Η καθιερωμένη στην ερευνητική βιβλιογραφία υπόθεση μιας επίσκεψης του αυτοκράτορα Αδριανού η οποία στάθηκε αφορμή για τη ριζική αλλαγή του κτιρίου μπορεί επομένως να θεωρηθεί εσφαλμένη. Το συμπέρασμα αυτό είναι πολύ σημαντικό όχι μόνο για το Λεωνιδαίον ως μεμονωμένο μνημείο αλλά και για τη συνολική πολεοδομική εξέλιξη της Ολυμπίας των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων.

Μετάφραση από τα γερμανικά: Πελαγία Τσινάρη

Σημειώσεις

- 1 Λ[Ε]Ω[Ν]ΙΔΗΣ ΛΕΩΤΟΥ [Ν]ΑΞΙΟΣ ΕΠΟ[Ι]ΗΣΕ ΚΑΙ ΑΝΕΘΗΚΕ ΔΙΠ ΟΛΥΜΠΙΩΙ]. Treu 1888, σ. 317–326· IvO, αρ. 651.
- 2 Borrmann 1892, σ. 83–93, πίν. 62–66.
- 3 Kunze 1958, σ. 4–6· Kunze 1961, σ. 1–4, 11, 16 κ.ε., 24 κ.ε.
- 4 Kunze 1958, σ. 4· Fuchs 2013, σ. 278, 280· Herrmann 2013, σ. 339.
- 5 Herrmann 2013, σ. 340 κ.ε. Το 2014 ο Klaus Herrmann μεταβίβασε τη διερεύνηση του Λεωνιδαίου στη γράφουσα. Έκτοτε, πραγματοποιήθηκαν αρκετές έρευνες πεδίου. Για τις ιδανικές συνθήκες εργασίας οφείλονται ευχαριστίες στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας υπό τη διεύθυνση της δρος Ερωφίλης-Τρίδος Κόλια καθώς και στην ανασκαφή του ΓΑΙ στην Ολυμπία και τον πρώην διευθυντή της Dr. Reinhard Senff. Για σύντομες προκαταρκτικές εκθέσεις, πρβλ. Mächler 2015, σ. 42–46· Mächler 2019, σ. 33–37· Schauer κ.ά. 2020, σ. 27–33.
- 6 Kunze 1961, σ. 3, 16 κ.ε.· Fuchs 2013, σ. 285, 289.
- 7 Borrmann 1892, σ. 84· Fuchs 2013, σ. 279.

- 8 Mallwitz 1972, σ. 247 κ.ε.· Leybold 2008, σ. 107 κ.ε., σμμ. 543.
- 9 Για τις προτάσεις αναπαράστασης διατάξεων κλινών, πρβλ. Heermann 1984, σ. 243–245· Hoepfner 1996, σ. 36 κ.ε., εικ. 32· Leybold 2008, σ. 108, 179, 198 κ.ε., 208· Mächler 2017, σ. 122–124.
- 10 Για την πρώτη ρωμαϊκή ανακατασκευή πρβλ. Borrmann 1892, σ. 89–91· Mallwitz 1972, σ. 252–254· Mallwitz 1988, σ. 34· Rogge / Specht 1996, σ. 203–224· Specht 2001, σ. 33–37· Fuchs 2013, σ. 295–305.
- 11 Για τη χρονολόγηση της λεγόμενης δεύτερης ρωμαϊκής ανακατασκευής, πρβλ. Fuchs 2013, σ. 306–314, 321.
- 12 Fuchs 2013, σ. 314–316.
- 13 Schauer κ.ά. 2020, σ. 27–33.
- 14 Πρβλ. π.χ. Mächler 2020, σ. 299–312.

Βιβλιογραφία

- Borrmann 1892: Borrmann R., «XVIII. Das Leonidaion», στο F. Adler / R. Borrmann / W. Dörpfeld / F. Graeber / P. Graef, *Die Baudenkmäler von Olympia* [Olympia, 5], Βερολίνο 1892, σ. 83–93, πίν. 62–66.
- Fuchs 2013: Fuchs W., «Untersuchungen zur Geschichte des Leonidaion in Olympia auf Grund des Ausgrabungsbefundes von 1954–1956», στο H. Kyrielleis, *Olympiabericht* 13, Βερολίνο 2013, σ. 277–341.
- Heermann 1984: Heermann V., «Banketträume im Leonidaion», *AM* 99 (1984), σ. 243–250, πίν. 43.
- Herrmann 2013: Herrmann K., «Untersuchungen zur Geschichte des Leonidaion in Olympia. Nachwort», *Olympiabericht* 13, Βερολίνο 2013, σ. 339–341.
- Hoepfner 1996: Hoepfner W., «Zum Typus der Basileia und der königlichen Andrones», στο W. Hoepfner / G. Brands (επιμ.), *Basileia. Die Paläste der hellenistischen Könige. Internationales Symposium Berlin 1992 (=Schriften des Seminars für Klassische Archäologie der Freien Universität Berlin)*, Μάιντς 1996, σ. 1–43.
- IvO: Dittenberger W. / Purgold K., *Die Inschriften von Olympia* [Olympia, 2], Βερολίνο 1896.
- Kunze 1958: Kunze E., «Die Ausgrabungen in den Wintern 1953/54 und 1954/55», *Olympiabericht* 6, Βερολίνο 1958, σ. 1–11.
- Kunze 1961: Kunze E., «Die Ausgrabungen in den Frühjahr Jahren 1956 bis 1958», *Olympiabericht* 7, Βερολίνο 1961, σ. 1–28.
- Leybold 2008: Leybold Ch., *Bankettgebäude in griechischen Heiligtümern*, Βίμμαντεν 2008.
- Mächler 2015: Mächler C., «Olympia, Griechenland. Die Arbeiten der Jahre 2014 und 2015», *eDAI-F* 2015–3, σ. 42–46.
- Mächler 2017: Mächler C., «Das Leonidaion in Olympia. Altbekanntes neu erforscht», στο *Bericht über die 49. Tagung für Ausgrabungswissenschaft und Bauforschung, 4.–8. Mai 2016 in Innsbruck*, Koldewey-Gesellschaft, Στουτγκάρδη 2017, σ. 120–125.
- Mächler 2019: Mächler C., «Olympia, Griechenland. Die Arbeiten der Jahre 2016 bis 2018», *eDAI-F* 2019–1, σ. 33–37.
- Mächler 2020: Mächler C., «Das Leonidaion in Olympia. Umbaustategien in panhellenischem Kontext», στο *Umgebaut. Umbau-, Umnutzungs- und Umwertungsprozesse in der antiken Architektur. Internationales Kolloquium zur archäologischen Bauforschung, 21.–24.02.2018* (Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung, 13), Ρέγκενσμπουργκ 2020, σ. 299–312.
- Mallwitz 1972: Mallwitz A., *Olympia und seine Bauten*, Μόναχο 1972.
- Mallwitz 1988: Mallwitz A., «Olympia und Rom», *AntikeWelt* 19 (1988), σ. 21–45.
- Rogge / Specht 1996: Rogge S. / Specht S., «Studien zum kaiserzeitlichen Umbau des Leonidaion», στο U. Sinn / G. Ladstätter / A. Martin / T. Völling, *Bericht über das Forschungsprojekt „Olympia während der römischen Kaiserzeit und in der Spätantike“*, V. Die Arbeiten im Jahr 1995 Teil 2 (Nikephoros, 9), 1996, σ. 203–224.
- Schauer κ.ά. 2020: Schauer Ch. / Mächler C. / Distler S., «Olympia, Griechenland. Die Arbeiten des Jahres 2019», *eDAI-F* 2020–2, σ. 27–33.
- Specht 2001: Specht S., «Ein Stück Rom in Griechenland: Der kaiserzeitliche Umbau des Leonidaion in Olympia», στο Ch. Reusser (επιμ.), *Griechenland in der Kaiserzeit. Neue Funde und Forschungen zu Skulptur, Architektur und Topographie*, Kolloquium Bern 1998, HASB (2001), 4. Beiheft, σ. 33–41.
- Treu 1888: Treu G., «Die Bauinschrift des Leonidaions zu Olympia», *AM* 13 (1888), σ. 317–326.